

خوانش متن و شناسایی خوش‌نویس کتیبه طوماری ازدست‌رفته جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله*

محمدصادق اکرامی**

محمد غلامعلی فلاح***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۲۵

چکیده

این مقاله به شناسایی متن و خوش‌نویس کتیبه‌ای ازدست‌رفته از مسجد شیخ لطف‌الله اختصاص دارد. این کتیبه طوماری یکی از عناصر مهم جلوخان مسجد شیخ بوده و چون نواری، کل این جلوخان را قاب می‌گرفته است. بخش عمده این کتیبه پیش از برداشته شدن اولین عکس‌ها از این بنا آسیب دیده و از بین رفته بوده است. پس از آن جای این کتیبه تخریب‌شده را گچ می‌کشند و در طی مرمت‌های بعدی کاشی‌هایی با طرح گیاهی به‌جای آن می‌نشانند. از این رو امروز متن و خوش‌نویس آن بر ما معلوم نیست. در این پژوهش تلاش شده است با بازسازی تصویری این کتیبه از دست‌رفته از روی تصاویر معدود تاریخی‌ای که به دست رسیده، متن آن بازخوانی و خوش‌نویس آن شناسایی شود. روش پژوهش، سندپژوهی باستان‌شناسانه است و بر محور مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی میدانی و بازسازی رقومی به پیش می‌رود. این پژوهش نشان می‌دهد که متن این کتیبه حدیثی است مشهور به حدیث جابر. با توجه به اختلاف‌ها در روایت حدیث جابر، در مقاله حاضر متن این کتیبه به دقت خوانده و همه کلمات آن روشن شده است. همچنین این پژوهش نشان می‌دهد که خوش‌نویس این کتیبه علی‌رضا عباسی، خوش‌نویس برجسته و بنام عهد شاه‌عباس اول بوده است.

کلیدواژه‌ها:

مسجد شیخ لطف‌الله، کتیبه، خوانش متن کتیبه، علی‌رضا عباسی.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری محمدصادق اکرامی با عنوان برنامه کتیبه‌نگاری مساجد اصفهان صفوی، به راهنمایی دکتر محمد غلامعلی فلاح در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی است.

** دانشجوی دکتری معماری، دانشگاه شهید بهشتی

*** استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، نویسنده مسئول، g_mohammad@sbu.ac.ir

بیان مسئله

مسجد شیخ لطف‌الله از بناهای نفیس تاریخ معماری ایران است که به دستور شاه‌عباس اول برپا شد. صورت کلی و ساختار اصیل این بنا تا امروز از دگرگونی محفوظ مانده، اما برخی از جزئیات آن تغییراتی را از سر گذرانده و با صورت اصیل خود متفاوت است. از جمله این تغییرات کتیبه‌ها و کاشی‌کاری سردر و جلوخان آن است. یکی از عناصر اصیل جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله کتیبه‌ای طوماری بوده که از روی ازاره، در منتهالیه غربی جداره جنوبی پس‌نشستگی جلوخان آغاز می‌شده و از پایین تا بالای این جداره ادامه می‌یافته و پس از آن، با دور زدن از حد بالایی سه جبهه جنوبی و شرقی و شمالی جلوخان، از بالای منتهالیه غربی جداره شمالی آن تا روی ازاره ادامه می‌یافته است. به بیان دیگر، این کتیبه طوماری چونان نواری کل پس‌نشستگی جلوخان و سردر مسجد شیخ لطف‌الله را قاب می‌گرفته است.

این کتیبه که پیش از سال ۱۳۰۸ ق از روی بنا برچیده شده و جای آن را با گچ، سفید کرده‌اند (اصفهانی ۱۳۶۸، ۶۶)، در مرمت آبان ۱۳۰۷ ش دوباره قاب آن را از نو گچ می‌کنند و در میانه آن، واقع در رأس طاق ورودی، تعدادی کاشی با نقش گیاهی می‌نشانند. از تصویری که از ارایش فردریش اشمیت به جا مانده است، روشن می‌شود که در بین سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۶ ش بخشی از قسمت بالایی جداره جنوبی و شمالی پس‌نشستگی جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله تخریب می‌شود که در ضمن آن قسمتی از نوار افقی قاب کتیبه یادشده از منتهالیه غربی آن در دو جبهه شمالی و جنوبی از دست می‌رود. در سال ۱۳۲۹ ش در ضمن مرمت این بنا، نصرالله رفائیل با الگو گرفتن از طرح کاشی‌های قدیم این مسجد، که در شبستان زیرزمین بر دیوار نصب بود، کاشی‌هایی جدید برای کل جلوخان، شامل کاشی‌هایی با نقوش گیاهی برای قاب این کتیبه طراحی کرد و ساخت. این کاشی‌ها جای قسمت‌هایی از جلوخان مسجد را گرفت که پیش از آن با گچ پوشانده شده بود؛ اگرچه قسمت فروریخته قاب کتیبه طوماری جلوخان بازسازی نشد (ورجوند ۱۳۵۶، ۳ و ۴). کاشی‌هایی که امروز بر جلوخان و سردر مسجد شیخ لطف‌الله می‌بینیم، شامل کاشی‌هایی که به جای این کتیبه طوماری نشانده‌اند، حاصل همین مرمت اخیر و کار نصرالله رفائیل است. به این ترتیب، کتیبه طوماری جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله، به‌منزله یکی از عناصر اصلی و مؤثر در تزیین و ترکیب بصری این جلوخان، از دست رفته است و امروز اثری از آن در این بنا نیست. از این‌روست که امروز متن این کتیبه و خوش‌نویس آن بر ما معلوم نیست و در این تحقیق در پی روشن کردن آنیم.

در این پژوهش سعی شده است که با کاوش در مدارک تصویری برجای‌مانده از مسجد شیخ لطف‌الله، متن کتیبه طوماری ازدست‌رفته جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله بازخوانی و خوش‌نویس آن شناسایی گردد. بنا بر این پرسش پژوهش حاضر چنین است: «متن کتیبه طوماری ازدست‌رفته جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله چه بوده و خوش‌نویس آن که بوده است؟». مهم‌ترین مانع در این راه این است که کتیبه یادشده تا پیش از برداشته شدن اولین تصاویر از این بنا آسیب چشمگیری دیده بوده و قسمت‌های زیادی از آن فرو ریخته بوده است و در نتیجه خواندن کتیبه با اتکای صرف بر مدارک تصویری میسر نیست. مانع دیگر کیفیت نه‌چندان مطلوب مدارک تصویری‌ای است که از وضعیت پیشین بنا بر جای مانده است. در باب «بررسی شواهد» به تفصیل در این باره بحث شده است.

۱. پیشینه پژوهش

دست‌کم در حدود ۱۵۰ سال^۱ است که کتیبه طوماری جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله از دست رفته و از این‌رو عمده مورخان مختلف تاریخ معماری ایران متوجه آن نبوده‌اند تا درباره آن تحقیق کنند. در نتیجه تحقیق حاضر پیشینه مفصلی ندارد. تنها تحقیقی که در آن به این کتیبه پرداخته‌اند، پایان‌نامه کارشناسی ارشد محمدصادق اکرامی است. اکرامی در این

تحقیق کتیبه یادشده را شناسایی کرده و کوشیده است با گردآوری و بررسی مدارک ترسیمی و تصویری برجای مانده از بنا، این کتیبه را معرفی و آن را قرائت کند. او با تکیه بر بریده‌های خوانای این کتیبه در مدارک تصویری، نشان داده که این کتیبه از کاشی معرق بوده است و متن آن، که کل طومار کتیبه را در بر می‌گیرد، به حدیثی اختصاص دارد که طی آن پیامبر اسلام (ص) دوازده امام پس از خود را برای جابر بن عبدالله انصاری نام می‌برند و خبر از غیبت طولانی آخرین امام می‌دهند (اکرامی ۱۳۹۷، ۴۳-۵۳). او تلاش کرده تا با مقایسه اختلاف متن این حدیث در کتب روایی مختلف، گزارشی از اختلاف نقل‌های گوناگون این حدیث به دست دهد و از این طریق راهی برای ضبط قسمت‌هایی از متن کتیبه بیابد که در تصاویر خوانا نیست یا پیش از برداشت آن تصاویر از بین رفته بوده است؛ اگرچه در نهایت موفق به ضبط دقیق متن کتیبه و قرائت صحیح همه اجزای آن نشده است. او با نظر به اختلاف نقل‌های این حدیث احتمال‌های مختلفی را برای قسمت‌های ناخوانای این کتیبه عرضه کرده است، اما شواهدی که در این مقاله از آن‌ها استفاده شده، درستی تعداد محدودی از این احتمال‌ها را نشان می‌دهد.

۲. روش پژوهش

با نظر به اینکه از متن کتیبه طوماری از دست‌رفته جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله هیچ گزارش مکتوب تاریخی یا سندی در دست نیست، این تحقیق متکی بر جست‌وجو و بررسی مدارک ترسیمی و تصویری برجای مانده از سردر و جلوخان این مسجد است. از این رو روش این تحقیق سندپژوهی باستان‌شناسانه است و بر محور مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی میدانی و بازسازی رقومی به پیش می‌رود. در این تحقیق پس از شناسایی همه مدارک تصویری برجای مانده از کتیبه یادشده تلاش شده است با ترکیب بریده‌های عکس‌های مختلفی که از قاب‌های مختلف کتیبه یادشده به دست آمده است، و تسطیح این بریده‌ها، تصویری مسطح و کامل از این کتیبه به دست آید. سپس سعی شده با بزرگ‌نمایی این تصویر کامل مسطح متن کتیبه خوانده شود؛ یعنی در این مرحله ابتدا حروف و کلمات روشن‌تر را شناسایی نموده و همچنین قسمت‌های آسیب‌دیده کتیبه را مشخص کرده^۲ سپس با کنار هم نشان دادن حروف و کلمات سعی شده کلمات بیشتری شناسایی گردد. این تلاش به شناسایی مضمون کتیبه، یعنی حدیث جابر منجر شد که با نتایج پژوهش‌های پیشین نیز تطبیق می‌کرد. با شناسایی مضمون کتیبه حدس زدن کلمات از دست‌رفته ممکن شد، اما مشکل دیگری رخ نمود و آن اختلاف روایت این حدیث در متون روایی مختلف بود. در اینجا با جست‌وجوی سابقه استفاده از این مضمون در دیگر کتیبه‌های هم‌عصر این مسجد شواهدی به دست آمد که تکمیل خوانش متن این کتیبه و همچنین دورگیری دقیق حروف و کلمات را ممکن و شناسایی قطعی خوش‌نویس آن را میسر کرد.

۳. بررسی شواهد

۱.۳. مدارک ترسیمی و تصویری

مدارک ترسیمی و تصویری که به‌نحوی نمایانگر وضع اصیل کتیبه طوماری از دست‌رفته جلوخان مسجد شیخ‌لطف‌الله باشد، انگشت‌شمار است. در این قسمت، به ترتیب تاریخ مدارک، به بررسی معدود مدارک ترسیمی و تصویری برجای مانده و به‌دست‌آمده‌ای پرداخته شده است که به‌نحوی بر وجود این کتیبه در جلوخان این مسجد یا متن آن شهادت می‌دهند. اولین مدرکی که بر وجود این کتیبه بر جلوخان مسجد شیخ‌لطف‌الله دلالت می‌کند، گراوری است که از سفرنامه^۳ «شاردن»^۴ به دست می‌آید (تصویر ۱). بازه برپایی مسجد شیخ لطف‌الله از ۱۰۰۲ق، مقارن فرمان شاه‌عباس (Khuzani Isfahani 2015, 146)، تا ۱۰۲۸ق، که تاریخ کتیبه محراب این بناست، تخمین زده می‌شود. شاردن در چند سفر که از سال ۱۶۶۶م/۱۰۷۶ق آغاز شد، از ایران و اصفهان بازدید کرد و در نهایت در سال ۱۶۸۰م/۱۰۹۰ق به پاریس بازگشت (صفت‌گل و روساساجیما ۱۳۷۹، ۸۸). این ترسیم از جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله در ضمیمه سفرنامه^۵ شاردن، در «برگه‌نامه‌های مختلف ایران»، در سال ۱۶۸۶م/۱۰۹۷-۱۰۹۸ق منتشر شده است (Chardin and Scotin 1686). بنا بر این ترسیم‌کننده این گراور به ظن قوی صورت اصیل مسجد شیخ لطف‌الله را دیده و ضبط کرده است؛

از این رو می‌توان این ترسیم را گواهی صادق بر وضعیت این بنا در سال‌های نزدیک به برپایی آن دانست. در این ترسیم کتیبه طوماری موضوع بحث بر بالای سردر و جداره‌های جنوبی و شمالی جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله دیده می‌شود؛ اگرچه احتمالاً به سبب ناآشنایی ترسیم‌کننده با خط عربی، به جای متن کتیبه در قاب آن «خط‌خطی»‌هایی نشانده‌اند. به این سبب از این ترسیم فقط فهمیده می‌شود که در اواخر سده یازدهم قمری کتیبه‌ای طوماری بر سردر و بالای جداره‌های شمالی و جنوبی مسجد شیخ لطف‌الله وجود داشته است؛ اما نمی‌توان متن کتیبه را قرائت کرد.

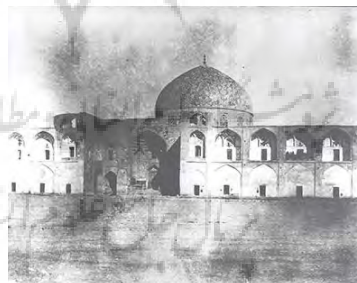

تصویر ۱: بریده‌ای از گراور شاردن که در آن جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله دیده می‌شود.

مدرک تصویری بعدی مربوط به آلبوم ۱۶۸ کاخ گلستان است. عکس ۱۸ از این آلبوم از جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله است که اکرامی عکاس آن را لویی‌جی پشه می‌داند (اکرامی ۱۳۹۷، ۱۹-۲۱) و تاریخ آن را حداکثر ۱۲۷۸ق و حمیدرضا نوری مطلق نیز تاریخ آن را احتمالاً ۱۲۷۴ق تخمین زده است (نوری مطلق ۱۳۹۸، پیوست ۱). در این عکس قاب کتیبه موضوع بحث مشهود است، اما کیفیت نازل تصویر مانع از آن است که بتوان بیش از دو کلمه از کتیبه یادشده را آن‌هم به دشواری و پس از در نظر آوردن دیگر شواهد تشخیص داد. فقط دو کلمه از کتیبه در این تصویر مشخص است، آن‌هم قسمت‌هایی از کلمه «علی» است که دو بار بر بالای فرورفتگی سردر در جداره شرقی جلوخان به چشم می‌آید.

تصویر ۳: عکس ۴۶ از آلبوم ۲۰۷

تصویر ۲: عکس ۱۸ از آلبوم ۱۶۸

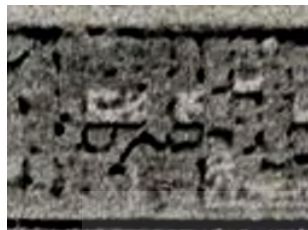

تصویر ۵: عکس ۲۵ از آلبوم ۱۹۹

تصویر ۴: عکس ۱۴ از آلبوم ۱۹۹

مدرك تصويرى بعدى عكس ۴۶ از آلبوم ۲۰۷ كاخ گلستان است. آلبوم ۲۰۷ مجموعه‌اى انتخابى از عكس‌هاست كه بپوند دقيقى از حيث موضوع و در نتيجه تاريخ برداشت با يكديگر ندارند. از اين رو تخمين تاريخ برداشت اين عكس فقط با مقايسه آن با عكس ۱۸ از آلبوم ۱۶۸ و عكس‌هاى ۱۴ و ۲۵ از آلبوم ۱۹۹ كاخ گلستان ميسر است و با اين مقايسه روشن مى‌شود كه اين عكس بين سال‌هاى ۱۲۷۴ق تا ۱۳۰۸ق برداشته شده است. در اين عكس جداره شرقى جلوخان مسجد شيخ لطف‌الله و قاب كتيبه موضوع تحقيق حاضر ديده مى‌شود و دو مرتبه تكرار كلمه «على» كه در عكس ۱۸ از آلبوم ۱۶۸ نيز پيدا بود، قابل تشخيص است.

تصوير ۸: دو بار تكرار كلمه «على» در عكس ۲۵ از آلبوم ۱۹۹

تصوير ۷: دو بار تكرار كلمه «على» در عكس ۴۶ از آلبوم ۲۰۷

تصوير ۶: دو بار تكرار كلمه «على» در عكس ۱۸ از آلبوم ۱۶۸

مدارك تصويرى بعدى عكس‌هاى ۱۴ و ۲۵ از آلبوم ۱۹۹ كاخ گلستان است. تاريخ برداشت اين دو عكس نزديك به هم و در بازه‌اى بعد از سال ۱۲۹۸ق و پيش از رجب ۱۳۰۸ق است. اين حدود زمانى از وضعيت بناى سردر قيصرىه در عكس ۱۳ از همين آلبوم و گزارش محمدمهدى اصفهانى در *نصف جهان فى تعريف اصفهان* به دست مى‌آيد.^۴ در عكس ۱۴ هر سه جداره جلوخان و كتيبه طومارى واقع در بالاي آن به طور كامل ديده مى‌شود؛ اگرچه قسمت‌هاى از كتيبه كه بر جداره شمالى جلوخان واقع بوده است، به علت وجود درختى در مقابل بنا و افرادى كه در عكس در مقابل كتيبه قرار گرفته‌اند، در اين تصوير نمودار نيست. همچنين زاويه عكاس با جداره شمالى جلوخان و انعكاس تصوير آسمان بر جداره شمالى، كه نتيجه ضد نور بودن اين جداره در عكس يادشده است، موجب شده پاره‌هاى از متن كتيبه كه بر بالاي جداره شمالى جلوخان قرار داشته است، واضح و خوانا نباشد. همين طور نور شديد خورشيد كه بر جداره شرقى جلوخان تابيده است، مانع از آن شده كه جزئيات كتيبه و تزئينات اين جداره در تصوير واضح باشد؛ به طورى كه دوبار تكرار كلمه «على» كه در عكس‌هاى ۱۸ از آلبوم ۱۶۸ و ۴۶ از آلبوم ۲۰۷ ديده مى‌شد، در اين عكس مشخص نيست.

اما در عكس ۲۵ از آلبوم ۱۹۹ كه با زاويه‌اى متفاوت با عكس ۱۴ برداشته شده، جداره جنوبى و بيشتر جداره شرقى جلوخان مسجد ديده مى‌شود. در اين تصوير نيز قرارگيرى درختى در مقابل قسمت‌هاى از كتيبه كه بر منتهالیه غربى جداره جنوبى جلوخان قرار داشته، مانع از ديده شدن بخشى از متن كتيبه است؛ اما زاويه بهتر عكاس و زاويه مناسب‌تر تابش نور خورشيد بر جداره شرقى موجب شده كه دو بار تكرار كلمه «على» در كتيبه در اين عكس ديده شود. نكته مهم اينكه در اين عكس روشن است كه قسمت‌هاى بيشترى از كتيبه، از جمله قسمت‌هاى از يكي از دو كلمه «على» فرو ريخته است و همين از فرسودگى بيشتر تزئينات جلوخان و كتيبه موضوع اين تحقيق نسبت به وضعيت آن در عكس‌هاى ۱۸ از آلبوم ۱۶۸ و ۴۶ از آلبوم ۲۰۷ خبر مى‌دهد. بنا بر اين مى‌توان با قطعيت گفت كه عكس‌هاى ۱۴ و ۲۵ از آلبوم ۱۹۹ بعد از عكس ۴۶ از آلبوم ۲۰۷ برداشته شده است.

به هر حال به طور قطع مشخص است كه قاب كتيبه طومارى از دست‌رفته سردر و جلوخان مسجد شيخ لطف‌الله از بعد از سال ۱۳۰۸ق گچ‌اندود بوده است. تصاوير زيادى از وضعيت گچ‌اندودشده قاب اين كتيبه به دست آمده است كه از آن ميان مى‌توان به عكس‌هاى «هولتسر»^۵ و «هرتسفلد»^۶ اشاره كرد.

تصویر ۱۰: قاب پوشیده از گچ کتیبه بر جداره جنوبی جلوخان، عکس از هولتسر (بریده عکس)، بی تا، مرکز اسناد میراث فرهنگی

تصویر ۹: قاب پوشیده از گچ کتیبه بر پیشانی جداره شرقی جلوخان، عکس از هرتسفلد (بریده عکس)، ۱۳۰۲ش، آرشیو برخط اسمیتسونین، تاریخ دسترسی اکتبر ۲۰۱۸

۲.۳. مدارک مکتوب

تنها گزارش مکتوبی که از کتیبه موضوع این تحقیق به دست آمده، گزارش محمدمهدی اصفهانی در نصف جهان فی تعریف اصفهان است. مطابق گزارش او، که به شهادت انجامه این کتاب تا پیش از رجب ۱۳۰۸ق تحریر شده است، بر جای قاب کتیبه یاد شده «در این اوقات»، یعنی حداکثر در حدود همین سال ۱۳۰۸ق، گچ کشیده‌اند (اصفهانی ۱۳۶۸، ۶۶). البته گزارش کلی دیگری هم از وضع موجود جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله در دست است. این گزارش به وساطت مقاله پرویز ورجاوند با عنوان «نگاهی به پیشینه تعمیر برخی از بناهای تاریخی اصفهان؛ یادی از شادوران استاد معارفی، معمار بناهای تاریخی» به دست ما رسیده است.^۷ از اظهارات معارفی در این مصاحبه چنین روشن می‌شود که کتیبه موضوع این تحقیق که تا سال ۱۳۳۹ش از دست رفته بوده است و قاب آن را با گچ پوشانده بوده‌اند، در این سال طی یک دوره مرمت بنا، با کاشی‌هایی پوشیده می‌شود که نصرالله رفائیل از روی طرح گیاهی کاشی‌های به‌جامانده از جلوخان و سردر طراحی و اجرا می‌کند (ورجاوند ۱۳۵۶، ۳ و ۴).

۳.۳. دیگر کتیبه‌های مسجد شیخ لطف‌الله

از آنجا که پژوهش حاضر در پی شناسایی خوش‌نویس کتیبه طوماری از دست‌رفته سردر و جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله را نیز هست، ناگزیر باید به دیگر کتیبه‌های رقم‌دار اصیل این مسجد نیز به‌منزله شواهد تحقیق نظر شود. کهن‌ترین کتیبه موجود تاریخ‌دار این مسجد کتیبه پایه‌گذاری مسجد واقع در بالای درگاه آن است. این کتیبه تاریخ ۱۰۱۲ق دارد و خوش‌نویس آن علی‌رضا عباسی است.

کتیبه تاریخ‌دار بعدی بر دور داخلی گنبد نشسته و حاوی چند روایت در باب مسجد است. این کتیبه رقم‌علی‌رضا عباسی را دارد و تاریخ آن ۱۰۲۵ق است. کتیبه دیگری نیز در بالای این کتیبه داخل گنبد را دور می‌زند که حاوی سوره مبارکه جمعه، نصر، و آیات ۱۸۰ تا ۱۸۲ سوره صافات است. این کتیبه نیز رقم‌علی‌رضا عباسی را دارد اما تاریخ ندارد. کتیبه تاریخ‌دار بعدی بر کمر محراب نشسته است. این کتیبه حاوی رقم استادکار محمدرضا ابن استاد حسین بنای اصفهانی است و تاریخ ۱۰۲۸ق دارد.

بنا به ادعای معارفی، تا پیش از سال ۱۳۳۹ش، مجموعه‌ای از کاشی‌های اصیل جداشده از سردر و جلوخان مسجد، برای حفاظت، بر ازاره‌های شبستان زیرزمین نصب می‌شود. تاریخ دقیق این انتقال روشن نیست. در میان این کاشی‌ها قطعاتی متعلق به کتیبه‌های بنا نیز وجود داشته است؛ بنا بر این احتمال دارد که قطعاتی از کتیبه طوماری موضوع این تحقیق نیز در این انتقال به شبستان زیرزمین مسجد منتقل شده باشد، اما از سرانجام این قطعات منتقل شده اطلاعی در دست نیست. از اطلاعات پرونده ثبتی این بنا و نیز عکسی که در کتابخانه دانشگاه هاروارد از شبستان زیرزمین مسجد موجود است، معلوم می‌شود که از جمله این کاشی‌ها قسمتی است از کتیبه‌ای نستعلیق حاوی تاریخ ۱۰۱۱ق که در محراب شبستان زیرزمین نصب شده بوده است. این تاریخ کهن‌ترین تاریخی است که از کتیبه‌های مسجد شیخ لطف‌الله

به دست می‌آید. احتمالاً این قطعه به کتیبه نستعلیق سردر متعلق بوده که نصرآبادی خبر آن را داده و خوش‌نویس آن را علی‌رضا عباسی دانسته است (نصرآبادی ۱۳۱۷، ۲۰۷).^۸

سایر کتیبه‌های این بنا که به اصالت صفوی آن‌ها کمابیش یقین می‌رود به این شرح است: کتیبه‌های چهارگانه واقع بر میانه جداره‌های داخلی گنبدخانه، که دو به دو دقیقاً مشابه یکدیگرند. این کتیبه‌ها رقم «باقر بنا» را دارد اما تاریخ ندارد. چهار کتیبه دیگر که قاب‌های واقع در کنج‌های گنبدخانه را دور می‌زند. این کتیبه‌ها تاریخ و رقم ندارد. همچنین یک‌چهارم از کتیبه بیرونی گنبد که در سال ۱۳۱۵ ش قسمت‌های فروریخته آن بازسازی شده است. بر روی مشبک برنج روی علمک گنبد نیز کتیبه‌ای حاوی ذکر «یا فتاح» و نام‌های مبارک «الله، محمد، علی» وجود دارد که حاوی تاریخ یا رقم نیست.

۴. متن کتیبه

با نظر به اینکه کتیبه طوماری سردر و جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله از دست رفته و امروز اثری از آن در بنا نیست، خواندن متن آن منوط به بازسازی تصویری نسبتاً روشن از آن، به مدد مدارک تصویری برجای‌مانده است. پیش‌تر گفته شد که عکس‌های ۴۶ از آلبوم ۲۰۷ و ۱۴ و ۲۵ از آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان تصاویر تقریباً روشنی‌تری از کتیبه موضوع این تحقیق به دست می‌دهند. با توجه به اینکه قسمت‌هایی از کتیبه در هریک از این عکس‌ها خوانا یا واضح نیست، تنها با استفاده از مجموع این سه عکس می‌شود تصویری نسبتاً روشن از این کتیبه به دست آورد.

۴. ۱. بازسازی تصویر کتیبه

پیش‌تر گفته شد که کتیبه طوماری از دست‌رفته سردر و جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله چونان نواری کل جلوخان و سردر این بنا را دور می‌زده و قاب می‌گرفته است. طرز نشستن طومار این کتیبه بر بنا، چنان‌که در تصویر ۱۱ مشهود است، موجب می‌شود که بتوان پنج پاره اصلی در آن تشخیص داده شود: پاره اول از آن چون نواری عمودی بر لبه غربی جداره جنوبی جلوخان نشسته بوده است (الف)؛ پاره‌های دوم و سوم و چهارم از آن نواری افقی بوده که حد بالایی جداره‌های جنوبی و شرقی و شمالی جلوخان را می‌پیموده (ب و ج و د) و پاره پنجم و آخر آن چون نواری عمودی لبه غربی جداره شمالی جلوخان را طی می‌کرده و در بالای ازاره بنا پایان می‌یافته است (ه).

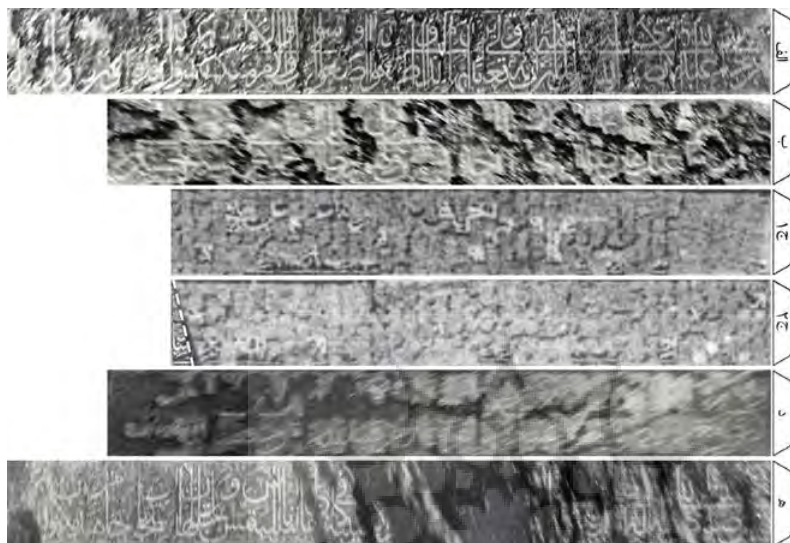
تصویر ۱۲: موقعیت کتیبه در عکس از وضع امروز بنا

تصویر ۱۱: موقعیت کتیبه و پاره‌های آن در عکس ۱۴ آلبوم ۱۹۹

هر پاره از این کتیبه در یکی از عکس‌ها بهتر ضبط شده است. پاره الف از این کتیبه در تصویر ۱۴ و ۲۵ آلبوم ۱۹۹ بهتر ضبط شده است، اما در بین این دو عکس نیز عکس ۱۴ تصویر واضح‌تری از وضع این پاره از کتیبه را در اختیار می‌گذارد. پاره ب از کتیبه از عکس ۱۴ از آلبوم ۱۹۹ به دست می‌آید. پاره ج در عکس ۴۶ از آلبوم ۲۰۷ روشن‌تر ضبط شده است؛ اما انتهای شمالی این پاره از کتیبه در عکس ۴۶، به سبب اینکه در سایه قرار گرفته است، روشن نیست. قسمت یادشده از پاره ج را می‌توان از عکس ۱۴ از آلبوم ۱۹۹ به دست آورد. پاره د و ه از این کتیبه فقط در عکس

۱۴ ضبط شده، اما به سبب اینکه در این عکس جداری شمالی جلوخان در سایه قرار گرفته است و درخت و افراد حاضر در تصویر نیز قسمت‌هایی از کتیبه را پوشانده‌اند، تصویر روشنی از این دو پاره از کتیبه به دست نمی‌آید. تصویر ۱۳ روشن‌ترین تصویری است که پس از اصلاح پرسپکتیو عکس‌ها، از پاره‌های پنج‌گانه این کتیبه به دست می‌آید.

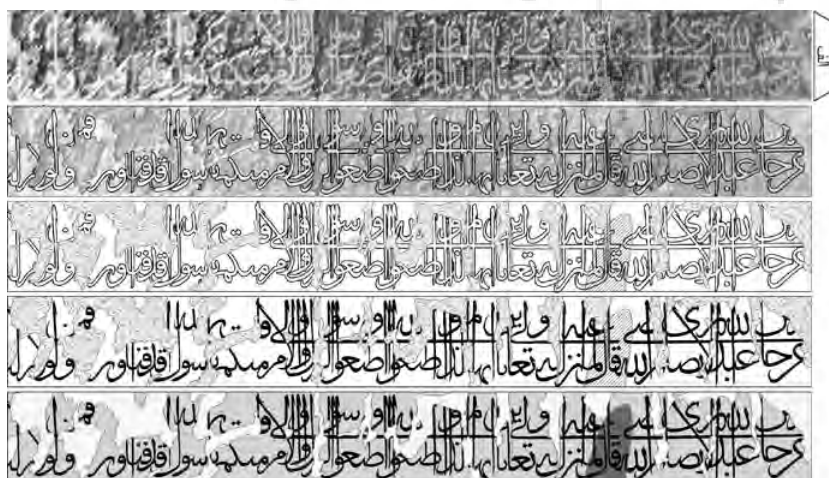
تصویر ۱۳: روشن‌ترین تصویری که پاره‌های مختلف این کتیبه به دست می‌آید (پاره ج به علت محدودیت عرض کاغذ به دو بخش کوچک‌تر تقسیم شده).

۲.۴. قسمت‌های قابل قرائت متن کتیبه در تصویر

۲.۴.۱. پاره «الف» از کتیبه

چنان‌که در تصویر ۱۴^۹ مشهود است، این فقرات از کتیبه موضوع این تحقیق، از تصویر به دست آمده از پاره «الف» آن به دست می‌آید:

عن جا بر بن عبد الله الانصاری رضی الله عنه قال لما نزل [قوله تعالى يا ايها الذين امنوا اطيعوا الله و اطيعوا الرسول و اولی الامر منكم قلامت یا رسول الله قد [...فنا [... و ر[... فمئن اولو [...ار [الذ[...]

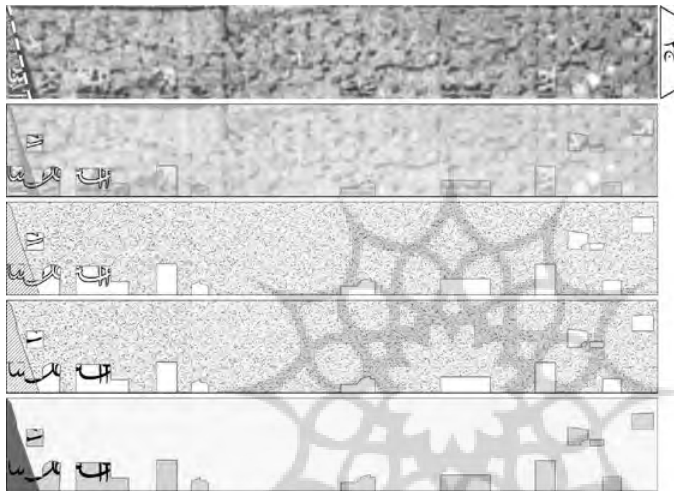
تصویر ۱۴: مراحل بازسازی تصویر پاره «الف» از کتیبه و تصویر بازسازی شده آن

۴. ۲. ۳. پاره «ج ۱» از کتیبه

چنان که در تصویر ۱۶ مشهود است، تنها حروف و کلماتی که از تصویر به دست آمده از پاره «ج ۱» کتیبه موضوع این تحقیق به دست می آید، حروف «ح» و دو بار تکرار کلمه «علی» است.

۴. ۲. ۴. پاره «ج ۲» از کتیبه

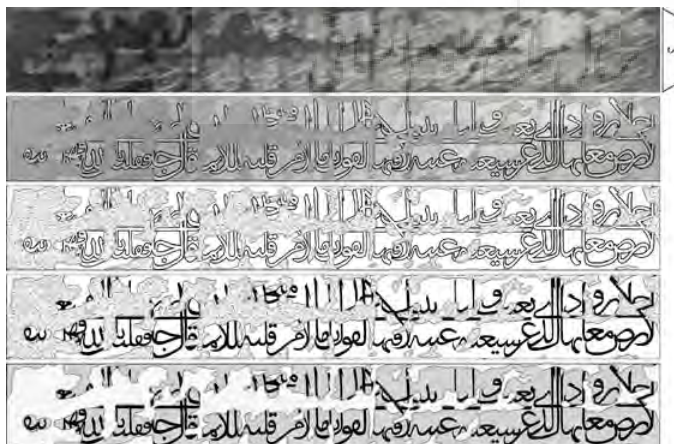
چنان که در تصویر ۱۷ مشهود است، تنها حروف و کلماتی که از تصویر به دست آمده از پاره «ج ۲» کتیبه موضوع این تحقیق به دست می آید، احتمالاً بخشی از حرف «ی» در یک سوم پایانی این پاره از کتیبه، و ترکیب دو حرف «س» و «ا» به صورت «سا» و بخشی از حرف «ع» در قسمت پایانی آن است.

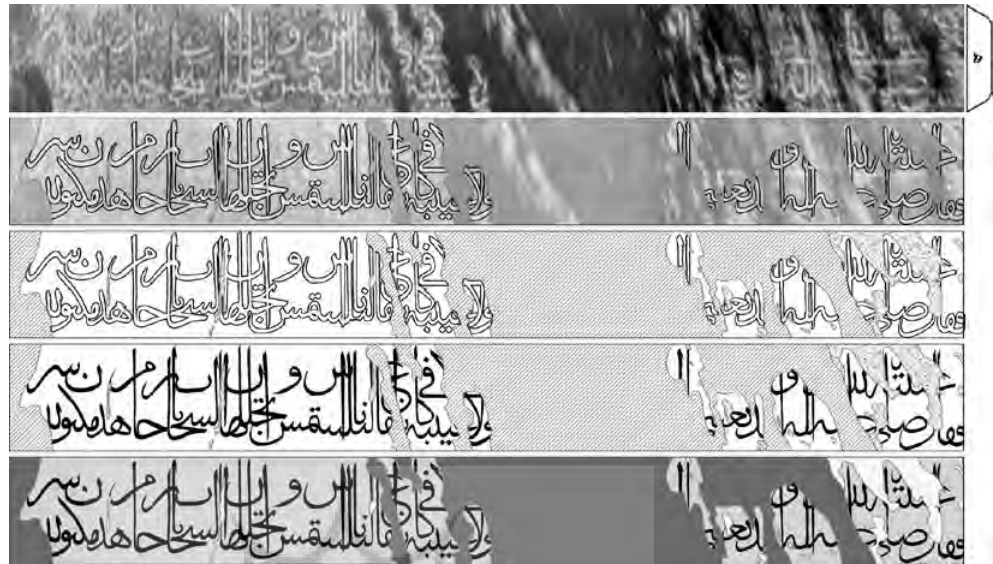
تصویر ۱۷: مراحل بازسازی تصویر پاره «ج ۲» از کتیبه و تصویر بازسازی شده آن

۴. ۲. ۵. پاره «د» از کتیبه

این فقرات از کتیبه موضوع این تحقیق، از تصویر به دست آمده از پاره «د» آن به دست می آید:
الأرض و مغارها [و] [د] [ا] [ک] [الذی یغیر] [ب] [عن شیعته و] [أو] [الیائنه] [غیبة لا یثبت فیها] [...] [القول بامامته]
[لا] من [امتنح] [...] قلبه للإیمان] قال جا] [بر] [فقال] [...] یا [...] [الله فهل] [...] [انتفاع] [...] []

تصویر ۱۸: مراحل بازسازی تصویر پاره «د» از کتیبه و تصویر بازسازی شده آن

تصویر ۱۹: مراحل بازسازی تصویر پاره «ه» از کتیبه و تصویر بازسازی شده آن

۴.۲.۶. پاره «ه» از کتیبه

چنان که در تصویر ۱۹ مشهود است، این فقرات از کتیبه موضوع این تحقیق، از تصویر به دست آمده از پاره «ه» آن به دست می آید:

[...] فقال صلى [الله] عليه [و] اله [و] [...] [الذی] [بعثنى] [...] [ولا] [يته] [فى] [غ] [يبته] [كانت] [فجاع] [الناس] [بالشمس] [و]

إن تجللها [السحاب] یا جابر هذا من مکنون سر [الله] [...]

۴.۲.۷. بحث در متن کتیبه

از قسمت‌های قابل قرائت کتیبه در پاره الف از آن می‌توان پی برد که متن کتیبه حدیثی است که طی آن پیامبر اسلام (ص) دوازده امام پس از خود را برای جابر بن عبدالله انصاری نام می‌برد و خبر از غیبت طولانی آخرین امام می‌دهند. نتیجه پژوهش‌های پیشین نیز درستی این دریافت را تأیید می‌کند (اکرامی، ۱۳۹۷، ۴۳-۵۳)؛ اما چنان که پیش‌تر نیز نشان داده‌اند، متن این حدیث، به نحوی که در این کتیبه ذکر شده، با متن هیچ‌یک از نقل‌های مختلف این حدیث در کتب روایی به دست آمده تطبیق نمی‌کند و کلمات و حروف متعددی از آن با آنچه در کتب روایی ذکر شده، متفاوت است (همان‌جا). در نتیجه نمی‌توان از متن نقل‌های مختلف این حدیث در کتب روایی برای قرائت متن این کتیبه استفاده کرد.

۴.۳. شاهدهی دیگر: کتیبه مقبره خواجه ربیع در مشهد

جست‌وجوی سابقه استفاده از این حدیث در کتیبه‌های دیگر بناهای تاریخ معماری ایران می‌تواند شاهدهی بسیار ارزشمند را در اختیارمان بگذارد. تاکنون از این حدیث تنها در دو کتیبه شناسایی شده دیگر بهره برده‌اند: کتیبه پیشانی و دور قاب داخلی محراب اولجایتو به تاریخ ۷۱۰ق و کتیبه کمربندی گنبدخانه مقبره خواجه ربیع به تاریخ ۱۰۲۶ق. به‌رغم یکسان بودن مضمون، قسمت‌های خوانای متن کتیبه موضوع این پژوهش با متن کتیبه محراب اولجایتو تفاوت قابل توجهی دارد. متن کتیبه محراب اولجایتو چنین است:

(۱) عن جابر یزید الجعفی قال سمعت جابر بن عبدالله الانصاری یقول لما أنزل الله علی نبیه صلی الله علیه و آله یا

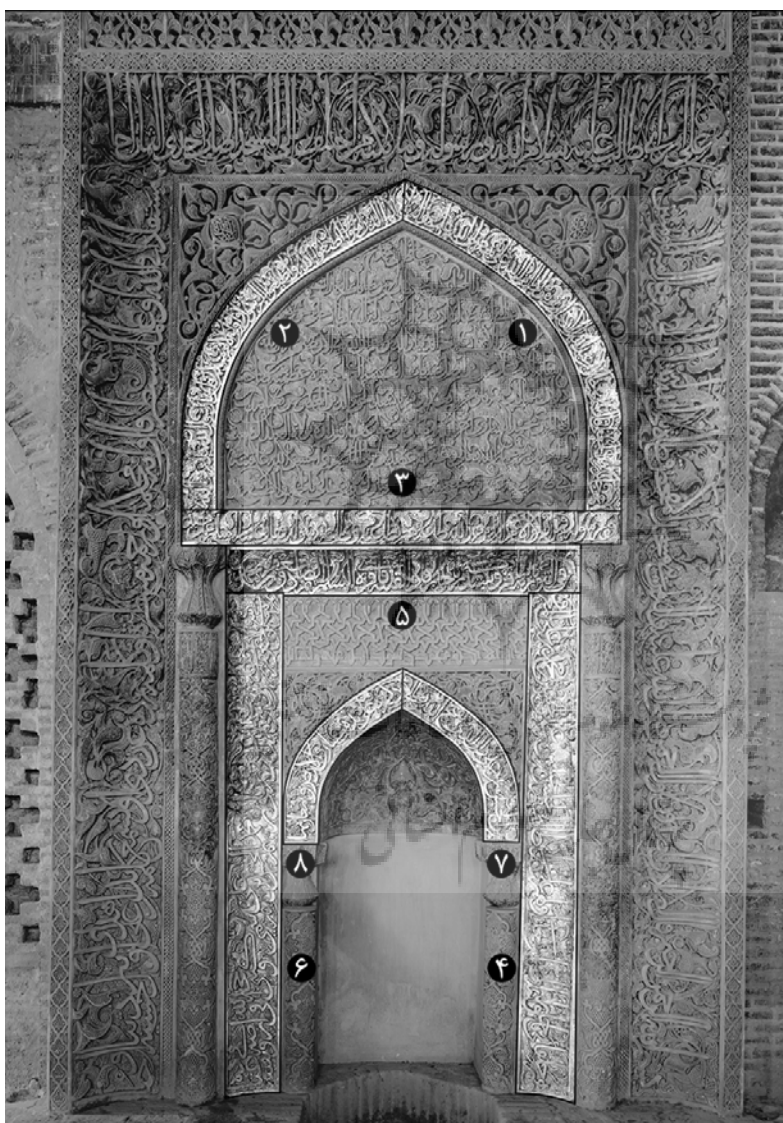
(۲) ایها الذین آمنوا أطیعوا الله و أطیعوا الرسول و أولی الأمر منکم قلت یا رسول الله قد عرفنا الله

(۳) و رسوله فمن اولو الأمر الذین قرن الله طاعتهم بطاعته و طاعة رسوله فقال علیه السلم «عمل حیدر»^{۱۰}

(۴) هم خلفائی یا جابر و أئمة^{۱۱} المسلمین بعدی أولهم علی بن ابی طالب ثم الحسن ثم الحسین ثم علی بن الحسین

ثم محمد بن علي المعروف

- (۵) في التوربة بالباقر و سندرکه یا جابر فإذا لقيته فاقره مني السلم ثم الصادق جعفر بن محمد
(۶) ثم موسى بن جعفر ثم علي بن موسى ثم محمد بن علي ثم علي بن محمد ثم الحسن بن علي^{۱۲} ثم سمیی و
کنیی حجة الله في أرضه و بقيته في عباده^{۱۳}
(۷) بن^{۱۴} الحسن بن علي ذاك الذي يفتح الله تعالى
(۸) ذكره علي يده مشارق الأرض و مغاربها

تصویر ۲۰: قطعاتی از محراب اولجایتو که حاوی حدیث جابر و شماره‌گذاری پاره‌های آن است
(عکس از آرشیو شخصی امیرحسین پاشایی ۱۳۹۸).

متن کتیبه محراب اولجایتو با کتیبه موضوع این پژوهش در جزئیات پرشماری متفاوت است؛ اما شاخص‌ترین تفاوت‌های آن‌ها در این پاره‌هاست: در پاره نخست از کتیبه محراب اولجایتو حدیث از قول جابر بن یزید جعفی نقل شده، اما در کتیبه مسجد شیخ لطف‌الله نام او نیامده است. همچنین ساختار جمله نخست و جمله دوم از متن دو کتیبه با هم متفاوت است؛ مثلاً عبارت «لما أنزل الله على نبيه صلى الله عليه و آله» از پاره اول متن کتیبه محراب اولجایتو در کتیبه مسجد شیخ لطف‌الله به صورت «لما نزل قوله تعالى» درج شده است. تفاوت دیگر این است که عبارت «طاعتهم بطاعته و طاعة رسوله»^{۱۵} که در پاره سوم از متن کتیبه محراب اولجایتو درج شده، در کتیبه مسجد شیخ لطف‌الله به صورت «قرن الله طاعتهم بطاعتك» است.

اما مقابله متن کتیبه گنبدخانه خواجه ربیع با کتیبه مسجد شیخ لطف‌الله نشان می‌دهد که همه قسمت‌های خوانای متن کتیبه موضوع این تحقیق با متن کتیبه مقبره خواجه ربیع دقیقاً یکسان است؛ چنان که می‌توان ادعا کرد منبع کتابت هر دو کتیبه یکسان بوده است و در هر دو کتیبه یک نقل را نگاشته‌اند (تصویر ۲۱).

متن کتیبه مقبره خواجه ربیع^{۱۶} چنین است:

(۱) عن جابر بن عبد الله الانصاری رضی الله عنه قال لما نزل قوله تعالى يا ايها الذين امنوا اطيعوا الله و اطيعوا الرسول و اولی الامر منكم قلت يا رسو

(۲) ل (=رسول) الله قد عرفنا الله و رسوله فمن اولو الامر الذين

(۳) قرن الله طاعتهم بطاعته فقال صلى الله

(۴) عليه و اله هم خلفائی یا جابر و ائمة المسلمین

(۵) بعدی اولهم علی بن ابی طالب (=ابی طالب) ثم الحسن ثم

(۶) الحسين ثم علی بن الحسين ثم محمد بن علی المعروف فی التوریه بالباقر و سندرکه یا جابر فاذا لقيته فاقراه السلم منى ثم الصادق جعفر بن محمد

(۷) ثم موسى بن جعفر ثم علی بن موسى ثم محمد بن علی ثم

(۸) علی بن محمد ثم الحسن بن علی ثم سمی

(۹) و کنی حجة الله فی ارضه و بقیته فی عباده بن

(۱۰) الحسن بن علی ذاک الذی یفتح الله عز و جل مشا

(۱۱) رق (=مشارق) الارض و مغاربها و علی ذاک الذی یغیب عن شیعته و اولیائه غیبة لا یثبت فیها علی القول بامامته الا من امتحن الله قلبه للایمان قال جابر فقلنا^{۱۷}

(۱۲) یا رسول الله فهل لشیعته انتفاع فی غیبتہ به فقا

(۱۳) ل (=فقال) صلى الله عليه و اله و الذی یعنی باة (=بالنبوة)

(۱۴) لنبو (=بالنبوة) انهم لیستضیئون بنوره و ینتفعون بولا

(۱۵) یته (=بولایته) فی غیبتہ کانتفاع الناس بالشمس و ا

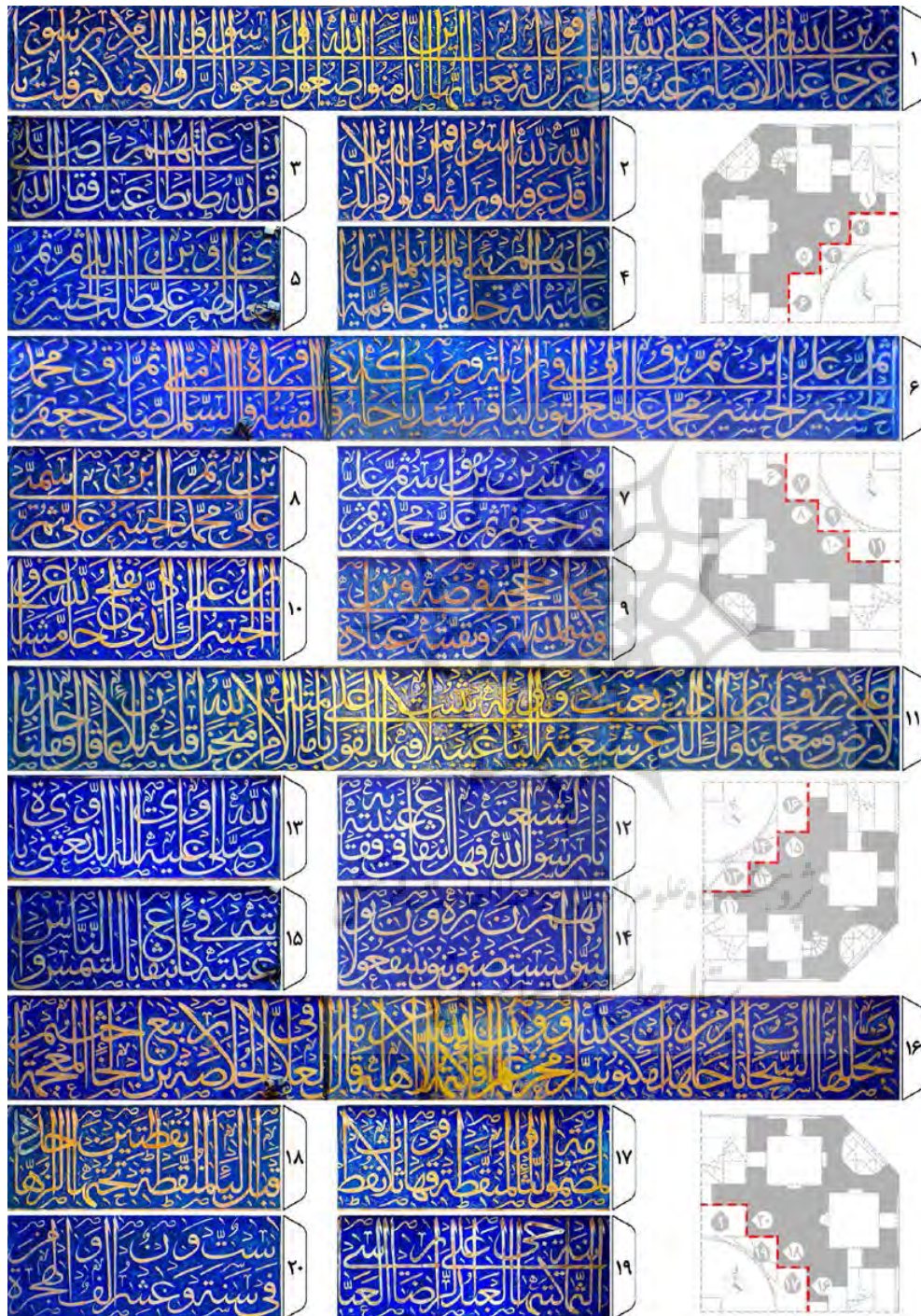
(۱۶) ن (=ان) تجللها السحاب یا جابر هذا من مکنون سر الله و مخزون علم الله فاکنتمه الا عن اهله^{۱۸} قال العلامة فی الخلاصة ربیع بن خثیم بالخاء المعجمة ا

(۱۷) لمضمومة (=المضمومة) و الثاء المنقطة فوقها ثلاث نقط

(۱۸) قبل الباء المنقطة تحتها نقطتين احد الزهاد

(۱۹) الثمانية کتیبها العبد الراجی علی رضا العباسی

(۲۰) فی سنة ست و عشرون و الف من الهجرة^{۱۹}

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۱ - بهار و تابستان ۱۴۰۱

تصویر ۲۱: کتیبه کمربندی گنبدخانه مقبره خواجه ربیع
(نقشه‌ها از گنج‌نامه جلد ۱۳، ص ۱۳۳؛ عکس‌ها از آرشیو خصوصی منیره آدینه دوست‌آبادی با ویرایش نگارندگان، دی‌ماه ۱۴۰۰)

۴. ۴. متن هر پاره از کتیبه طوماری جلوخان

شبهت تام متن کتیبه مقبره خواجه ربیع با کتیبه طوماری جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله موجب می‌شود بتوان کل متن کتیبه موضوع این تحقیق را، شامل قسمت‌هایی از آن که پیش از برداشته شدن اولین تصاویر از دست رفته بوده یا به سبب وجود مانعی در مقابل آن یا ناواضح بودن مدارک تصویری از عکس‌ها به دست نیامده است، بازخوانی کرد. همچنین شبهت فراوان کیفیت ترکیب حروف و طرز کنار هم نشستن کلمات در دو کتیبه کمک می‌کند تا بتوان با نگاه کردن به کتیبه مقبره خواجه ربیع، برخی از قسمت‌های از دست‌رفته کتیبه مسجد شیخ را بازسازی کرد.

۴. ۴. ۱. متن پاره «الف» از کتیبه

متن این پاره از کتیبه مسجد شیخ با پاره‌های ۱ و ۲ از کتیبه مقبره خواجه ربیع تطبیق می‌کند.

تصویر ۲۲: تکمیل برخی از کلمات پاره «الف» از کتیبه مسجد شیخ لطف‌الله از روی کتیبه گنبدخانه مقبره خواجه ربیع. حروف خاکستری نتیجه بازسازی متن کتیبه مسجد از روی متن کتیبه مقبره خواجه ربیع است.

متن این پاره به این شرح است:

عن جابر بن عبدالله الانصاری رضی الله عنه قال لما نزل [قوله تعالى يا ايها الذين امنوا اطيعوا الله و اطيعوا الرسول و اولى الامر منكم قلت] يا رسول الله [قوله] قد عرفنا الله [و] [رسوله] فمن [ن] [اولو الامر] [الذين]

متن پاره «الف» از کتیبه با کلمه «الذين» به پایان می‌رسد.

۴. ۴. ۲. متن پاره «ب» از کتیبه

متن این پاره از کتیبه مسجد شیخ با پاره‌های ۳ و ۴ و ۵ و قسمت ابتدایی پاره ۶ از کتیبه مقبره خواجه ربیع تطبیق می‌کند.

تصویر ۲۳: تکمیل برخی از کلمات پاره «ب» از کتیبه مسجد شیخ لطف‌الله از روی کتیبه گنبدخانه مقبره خواجه ربیع. حروف خاکستری نتیجه بازسازی متن کتیبه مسجد از روی متن کتیبه مقبره خواجه ربیع است.

متن این پاره به شرح زیر است:

[قرن] [الله] [طاعتهم] [بطاعتك فقال صلى الله عليه] [و] [إله] [هم] [خلفائى] [يا] [جا] [بر] [و] [ائمه] [الم] [سلمين]
[بع] [دى] [أولهم] [على] [بن] [أبى] [طالب] [ثم] [الحسن] [ثم] [الحسين] [ثم] [على] [بن] [الحسين] [ثم]
متن پاره «ب» از کتیبه با کلمات «ثم على بن الحسين ثم» به پایان می‌رسد.

۴. ۳. ۴. متن پاره «ج» از کتیبه

چنان‌که پیش‌تر گفته شد، این پاره از کتیبه تا زمان برداشته شدن اولین عکس‌ها آسیب فراوانی دیده و تقریباً کل آن تخریب شده بوده است؛ از این‌رو تقریباً چیزی از متن آن قابل خواندن نیست. دانسته شد که متن پاره «ب» از کتیبه با کلمات «ثم على بن الحسين ثم» به پایان می‌رسد. بنا بر این ابتدای متن این پاره از کتیبه را می‌توان مشخص کرد. در انتهای پاره «ج» از کتیبه نیز ترکیب دو حرف «س» و «ا» به صورت «سا» مشهود است که به نظر می‌رسد به کلمه «مشارق» مربوط باشد. متن پاره «د» از کتیبه با کلمات «الأرض و مغاربهها» آغاز می‌شود و نشان می‌دهد که تشخیص کلمه «مشارق» صحیح است. بنا بر این متن این پاره از کتیبه به شرح زیر است؛ اگرچه جای دقیق کلمات و کیفیت ترکیب آن‌ها با یکدیگر در کتیبه را نمی‌توان روشن کرد:

محمد بن على المعروف فى التوربة بالباقر و سندرکه یا جابر فاذا لقيته فاقراه السلم منى ثم الصادق جعفر بن محمد ثم موسى بن جعفر ثم على بن موسى ثم محمد بن على بن محمد ثم الحسن بن على بن محمد بن سميى و كنى حجة الله فى ارضه و بقيته فى عبادته بن الحسن بن على ذاك الذى يفتح الله عز و جل مشارق با نظر به متن کتیبه می‌توان چنین استنباط کرد که حرف «ح» قابل مشاهده بر پاره «ج» متعلق به کلمه «جعفر» است. همچنین قسمت‌هایی ناخوانا در همین پاره را که بعد از دوبار تکرار کلمه «على» قرار گرفته است، می‌توان به کلمه «محمد» نسبت داد. در پاره «ج ۲» نیز از معدود قطعات باقی‌مانده کاشی می‌توان حروف «ی» و دو بار تکرار «ا» و همچنین حرف «ع» را که احتمالاً به عبارت «عزوجل» مربوط است، تشخیص داد.

تصویر ۲۴: تشخیص برخی از کلمات پاره «ج ۱» از کتیبه مسجد شیخ لطف‌الله از روی کتیبه گنبدخانه مقبره خواجه ربیع. حروف خاکستری نتیجه بازسازی متن کتیبه مسجد از روی متن کتیبه مقبره خواجه ربیع است.

تصویر ۲۵: تشخیص برخی از حروف و پاره‌هایی از کلمات پاره «ج ۲» از کتیبه مسجد شیخ لطف‌الله از روی کتیبه گنبدخانه مقبره خواجه ربیع. حروف خاکستری نتیجه بازسازی متن کتیبه مسجد از روی متن کتیبه مقبره خواجه ربیع است.

۴. ۴. ۴. متن پاره «د» از کتیبه

متن این پاره از کتیبه مسجد شیخ با پاره‌های ۱۱ و قسمت عمده پاره ۱۲ از کتیبه مقبره خواجه ربیع تطبیق می‌کند. متن این پاره به شرح زیر است:

الأرض و مغاربها [و] [علی] ذ[اک] [الذی یغایب عن شیعته] و [أولیاؤه] غیبة لا یشیت فیهم [ا] [علی] [القول
 یاما]مته [ا] [لا من] [امتحن] [الله] قلبه للإیمان [ان] قال جا [بر] فقلنا [یا] [رسول] [الله] فهل [الشیعة] [انتفاع] [فی] [کتاب
 متن پاره «د» از کتیبه با کلمات «انتفاع فی» به پایان می‌رسد.

تصویر ۲۶: تکمیل برخی از کلمات پاره «د» از کتیبه مسجد شیخ لطف‌الله از روی کتیبه گنبدخانه مقبره خواجه ربیع. حروف خاکستری نتیجه بازسازی متن کتیبه مسجد از روی کتیبه مقبره خواجه ربیع است.

۴. ۴. ۵. متن پاره «ه» از کتیبه

متن این پاره از کتیبه مسجد شیخ با قسمت پایانی پاره ۱۲ در کنار پاره‌های ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ و نیمی از پاره ۱۶ از کتیبه مقبره خواجه ربیع تطبیق می‌کند.

تصویر ۲۷: تکمیل برخی از کلمات پاره «ه» از کتیبه مسجد شیخ لطف‌الله از روی کتیبه گنبدخانه مقبره خواجه ربیع. حروف خاکستری نتیجه بازسازی متن کتیبه مسجد از روی متن کتیبه مقبره خواجه ربیع است.

متن این پاره به شرح زیر است:

[غایبته] [به] فقال صلی [الله علیه] [و] اله [و] [الذی بعثنی] [بالنبوه] [انهم] [لیستضیئون] [بنوره] [و] [یتفعون]
 [بو] [ایته] فی [غایبته] کانت [تفاع] الناس بالشمس و إن تجلجلها السحاب یا جابر هذ[ا] من مکنون سر الل[ه] [...]

در کتیبه مقبره خواجه ربیع، این حدیث با عبارت «من مکنون سر الله» به پایان نمی‌رسد و دنباله‌ای شامل «من مخزون علم الله فاکتمه الا عن اهله» دارد؛ اما قسمت پایانی پاره «ه» از کتیبه مسجد شیخ در عکس‌ها معلوم نیست؛ از این رو روشن نیست که آیا پس از «سر الله» کلماتی وجود داشته است یا خیر. اکرامی با استناد به اینکه در همه قول‌های مختلف این حدیث در متون روایی همواره عبارت «من مخزون علم الله / علمه فاکتمه الا عن اهله» در دنباله عبارت «من مکنون سر الله» ذکر شده، در ضبط متن کتیبه عبارت یادشده را در قلاب ذکر کرده است (اکرامی ۱۳۹۷، ۵۳).

بنا بر مشابهت تام متن کتیبه مقبره خواجه ربیع با کتیبه موضوع بحث، می‌توان احتمال داد که عبارت یادشده در دنباله متن پاره «ه» از کتیبه مسجد شیخ نیز وجود داشته است؛ اگرچه هیچ مدرکی تصویری بر وجود آن در اختیار نداریم. اما نکته‌ای در کار است که موجب تردید در وجود این عبارات در دنباله متن می‌شود: به نظر می‌رسد در ادامه این پاره از کتیبه فضای کافی برای نگاشتن همه کلمات عبارت یادشده وجود ندارد. بنابراین هر دو حالت ممکن است: اول اینکه متن کتیبه مسجد شیخ با همین عبارت «من مکنون سر الله» به پایان رسیده باشد؛ دوم اینکه متن کتیبه دنباله‌ای داشته که خطاط آن را با خطی ریزتر و در پایین قاب کتیبه به صورت افقی نگاشته بوده است. نمونه چنین کاری را در کتیبه احداثی سردر به تاریخ ۱۰۱۲ ق کرده‌اند.

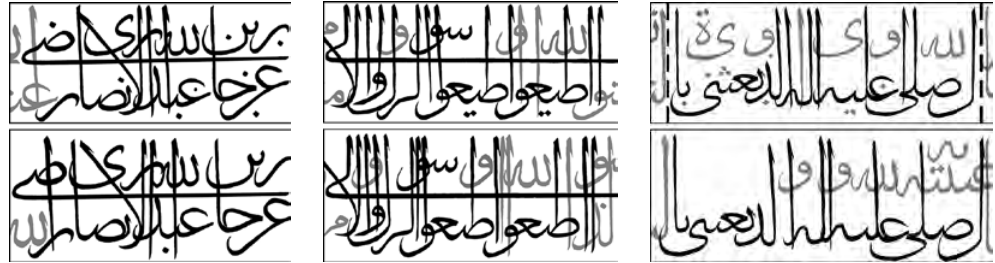
تصویر ۲۸: بخش انتهایی کتیبه پایه‌گذاری بر کمر درگاه ورودی مسجد شیخ لطف‌الله، رقم علی‌رضا عباسی و تاریخ کتیبه با خط ریزتر و در سطر عمود بر سطر اصلی کتیبه نگاشته شده است (تاریخ تصویربرداری: ۱۳۹۶)

۵. خوش‌نویس کتیبه

پیش‌تر گفته شد که عمده کتیبه‌های رقم‌دار اصیل مسجد شیخ لطف‌الله به قلم علی‌رضا عباسی است. تنها خوش‌نویس دیگری که رقم او در کتیبه‌های اصیل این مسجد دیده می‌شود «باقر بنا»^{۲۰} است. بنابراین دور از ذهن نیست که کتیبه طوماری جلوخان نیز به خط علی‌رضا عباسی بوده باشد؛ اما پیش از این هیچ شاهد یا قرینه محکمی که مؤید این حدس باشد، معرفی نشده است. در اینجا همان شاهدهی که از آن برای قرائت متن کتیبه موضوع این تحقیق بهره برده شد، بر خوش‌نویس این کتیبه نیز شهادت می‌دهد: کتیبه مقبره خواجه ربیع.

تاریخ کتیبه مقبره خواجه ربیع ۱۰۲۶ ق و نزدیک است به تاریخ پایان تزیینات مسجد شیخ لطف‌الله و رقم علی‌رضا عباسی را نیز دارد. علاوه بر شباهت تام متن این کتیبه با کتیبه موضوع این تحقیق، ترکیب حروف و کیفیت هم‌نشینی کلمات در این دو کتیبه نیز تشابهی چشمگیر دارد. سه نمونه از موارد پرشمار شباهت خط این دو کتیبه را در تصویر ۲۹ می‌توان ملاحظه کرد.

بنابراین، بنا به نزدیکی تاریخ کتیبه مقبره خواجه ربیع به تاریخ اتمام تزیینات مسجد شیخ و در نتیجه مقارن بودن دوره تزیینات این دو بنا با یکدیگر، شباهت تام متن دو کتیبه و استفاده آن‌ها از قولی واحد از یک حدیث — که ضمناً این قول با هیچ‌یک از قول‌هایی از این حدیث که از متون روایی مختلف به دست رسیده تطبیق نمی‌کند — و همچنین شباهت چشمگیر ترکیب حروف و کیفیت هم‌نشینی کلمات در این دو کتیبه، می‌توان چنین نتیجه گرفت که خوش‌نویس این دو کتیبه یک نفر بوده است. از آنجا که کتیبه مقبره خواجه ربیع رقم دارد و به یقین خوش‌نویس آن علی‌رضا عباسی است، این نتیجه حاصل می‌شود که کتیبه طوماری جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله نیز به خط علی‌رضا عباسی بوده است.

تصویر ۲۹: مقایسه کیفیت ترکیب حروف و هم‌نشینی کلمات در دو کتیبه (ردیف بالا: مقبره خواجه ربیع؛ ردیف پایین: مسجد شیخ لطف‌الله) ترکیب حروف، موقعیت، و کیفیت هم‌نشینی کلماتی که با رنگ تیره نمایش داده شده، شباهتی بسیار زیاد دارد.

نتیجه

یکی از عناصر معماری اصیل مسجد شیخ لطف‌الله، کتیبه‌ای طوماری بوده که جداره‌های جلوخان این مسجد را دور می‌زده و قاب می‌گرفته است. چنان‌که بیان شد، این کتیبه دست‌کم در حدود ۱۵۰ سال است که از دست رفته و از این رو متن و خوش‌نویس آن بر ما روشن نیست. در مقاله حاضر تلاش شد متن این کتیبه خوانده و خوش‌نویس آن نیز شناسایی شود. به این منظور ابتدا از سرگذشت این کتیبه گزارشی مجمل ارائه شد و پس از بررسی شواهد مختلفی که ممکن بود از این کتیبه به دست آمده باشد، با تکیه بر عکس‌های تاریخی که تصویری از وضعیت اصیل این کتیبه در اختیار می‌گذارد، تصویر کتیبه یادشده بازسازی شد. کتیبه بنا به طرز نشستنش روی بنا به پنج پاره اصلی تقسیم شد و با نظر به تصویر به‌دست‌آمده قسمت‌های قابل قرائت از هر پاره آن خوانده و از این راه مضمون کتیبه شناسایی شد. این مضمون را پیش از این نیز شناسایی کرده بودند، اما از آنجا که قسمت‌های قابل قرائت این کتیبه با متن قول‌های متفاوتی که از متون روایی مختلف به دست می‌آید تطبیق نمی‌کند، خواندن قسمت‌های از دست‌رفته آن ممکن نشده بود. در این تحقیق با جست‌وجوی پیشینه استفاده از مضمون این کتیبه در کتیبه‌های به‌دست‌آمده و شناسایی شده دیگر بناهای تاریخ معماری ایران، شاهدی بسیار ارزشمند به دست آمد: کتیبه کمربندی گنبدخانه مقبره خواجه ربیع در مشهد. مضمون این کتیبه دقیقاً همان مضمون کتیبه موضوع این تحقیق است و متن آن با متن همه قسمت‌های قابل قرائت کتیبه مسجد شیخ عیناً تطبیق می‌کند. در نتیجه به‌وساطت این شاهد نویسندگان توانستند متن کتیبه از دست‌رفته جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله را به‌دقت و به‌طور کامل بخوانند و حدود متن پاره‌هایی از آن کتیبه را نیز که پیش از برداشته شدن اولین عکس‌ها از کتیبه کاملاً از دست رفته بود، مشخص کنند. از آنجا که کتیبه مقبره خواجه ربیع رقم دارد، با مقایسه کیفیت ترکیب حروف و هم‌نشینی کلمات در این دو کتیبه و نشان دادن شباهت چشمگیر این دو کتیبه به یکدیگر، در کنار شواهد و قرائن دیگری که از دیگر کتیبه‌های مسجد شیخ به دست می‌آید، خوش‌نویس کتیبه از دست‌رفته مسجد شیخ لطف‌الله نیز علی‌رضا عباسی شناسایی شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. نک: باب «بررسی شواهد» در همین مقاله.
۲. در مرحله اول تصاویر تسطیح‌شده در مقیاس تقریبی یک‌به‌چهار بر صفحه نمایشگر انداخته شد و حروف از روی آن روی کاغذ دورگیری گردید. پس از تهیه نسخه دیجیتال (اسکن) از ترسیم مذکور، در نرم‌افزار فتوشاپ ویراسته شدند. همچنین پردازش سایر تصاویر این مقاله و تهیه تصاویر مسطح نیز با همین نرم‌افزار انجام شد.
3. Jean Chardin (1643- 1713)
۴. مطابق با توضیح مندرج در صفحه اول آلبوم ۱۹۹ و نیز پانویس عکس‌ها در این آلبوم روشن می‌شود که این آلبوم هدیه ظل‌السلطان به ناصرالدین‌شاه است و مهر پاپازیان (Papasian) عکاس نیز در پای همه عکس‌های این آلبوم مشهود است. بنا بر این می‌توان نتیجه گرفت که عکس‌های این آلبوم به‌صورت یکجا یا در نوبت‌های بسیار نزدیک به یکدیگر برداشت شده است.

عکس شماره ۱۳ از این آلبوم از سردر قیصریه است. بخش‌هایی از کتیبه فعلی سردر قیصریه به تاریخ ۱۲۹۸ ق در این عکس دیده می‌شود. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که عکس‌های آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان پس از تاریخ ۱۲۹۸ ق برداشت شده است. از سوی دیگر، اصفهانی در نصف جهان فی تعریف اصفهان به کتیبه موضوع این تحقیق اشاره و گزارش کرده است که بر جای قاب کتیبه یادشده «در این اوقات» گچ کشیده‌اند (اصفهانی ۱۳۶۸، ۶۶). از آنجا که در انجام کتاب تاریخ پایان تألیف رجب ۱۳۰۸ ق ذکر شده (همان، ۳۳۶)، و در عکس شماره ۱۴ و ۲۵ از آلبوم ۱۹۹ تصویر پیش از گچ‌اندود شدن قاب کتیبه موضوع تحقیق دیده می‌شود، می‌توان نتیجه گرفت که همه عکس‌های آلبوم ۱۹۹ بین سال‌های ۱۲۹۸ تا ۱۳۰۸ ق برداشته شده است.

5. Ernst Hoeltzer (1835- 1911)

6. Ernst Herzfeld (1879- 1948)

۷. مقاله یادشده حاصل مصاحبه باستان‌شناس دفتر فنی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران در اصفهان، با حسین معارفی، مرمتگر سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران است.

۸. از آنجا که گزارش شماره ۵۴۰۷۲/۱۸۴۹ از پرونده ثبتی این بنا، که ذکر این قسمت تاریخ‌دار در آن رفته است، تاریخ ۶ بهمن ۱۳۱۳ ش را دارد، معلوم می‌شود که این انتقال مربوط به سال‌هایی پیش از سال ۱۳۱۳ ش است.

۹. در این تصویر و تصاویر دیگری که مراحل بازنمایی پاره‌های کتیبه را نمایش می‌دهد، ترتیب تصاویر به این شرح است: تصویر اول عیناً عکس تسطیح‌شده یک پاره از کتیبه از روی تصاویر برجای‌مانده است. تصویر دوم حاوی تصویر کمرنگ قبلی و دورگیری حروف و کلمات و آسیب‌هاست. در تصویر سوم عکس تسطیح‌شده را کنار گذاشته و آسیب‌ها را هاشور زده شده است تا حروف و کلمات و حدود آسیب‌ها بهتر نمایش داده شود. در تصویر چهارم داخل خطوط حروف و کلمات رنگ سیاه گذاشته شده تا خواندن متن ساده‌تر شود. در تصویر پنجم هاشور آسیب‌ها حذف شده و به‌جای آن رنگ گذاشته شده و رنگ دیگری نیز به زمینه متن داده تا بازسازی خواناتر و تمیزتری از آن پاره کتیبه به دست آید.

۱۰. «عمل حیدر» رقم استادکار است که در انتهای این قاب با حروفی کوچک‌تر اجرا شده است.

۱۱. تفاوت رنگ گچ در عبارت «هم خلفائی یا جابر و ائمه» با قسمت‌های دیگر، نشان می‌دهد که این قسمت احتمالاً در ضمن مرمت محراب بازسازی شده است و نمی‌توان به‌طور قطعی گفت از زمان ساخت محراب، متن کتیبه در این موضع دقیقاً همین حروف بوده است.

۱۲. عبارت «ثم الحسن بن علی» نیز ظاهری متفاوت دارد و احتمالاً بازسازی شده است.

۱۳. عبارت «ثم سمیی و کنیی حجة الله فی أرضه و بقیته فی عباد» نیز ظاهری متفاوت دارد و احتمالاً بازسازی شده است.

۱۴. کلمه «بن» نیز ظاهری متفاوت دارد و احتمالاً بازسازی شده است.

۱۵. در هیچ‌یک از ۲۱ کتاب‌روایی مورد بررسی اکرامی، عبارت «و طاعة رسوله» نیامده است (اکرامی ۱۳۹۷، ۴۹ و ۵۰).

۱۶. این کتیبه را پیش‌تر اعتمادالسلطنه نیز همراه با خط‌هایی خواننده است (اعتمادالسلطنه ۱۳۶۲، ج. ۲: ۲۷۲).

۱۷. در همه کتاب‌های روایی مورد بررسی اکرامی، به‌جای «فقلنا» «فقلت» ضبط شده است.

۱۸. متن حدیث در این نقطه از پاره ۱۶ کتیبه به پایان می‌رسد و دنباله متن کتیبه شامل نقل جمله‌ای است از علامه حلی که در کتاب رجالی خلاصه الاقوال (۱۳۸۱) ذکر شده است.

۱۹. هنر فر پیش از این متن محراب اولجایتو را با خط‌هایی خواننده است (هنر فر ۱۳۵۰، ۱۱۹ و ۱۲۰)؛ از این رو در اینجا متن کتیبه با معاینه اصل آن مجدداً بازخوانی شد.

۲۰. اطلاعات دیگری از این خوش‌نویس در دست نیست. بلر او را خوش‌نویسی گمنام خوانده و بنا به احتمال او را شاگرد علی‌رضا عباسی دانسته است (Blair 2013, 18).

منابع

- اصفهانی، محمدمهدی. ۱۳۶۸. نصف جهان فی تعریف اصفهان. تصحیح منوچهر ستوده. تهران: امیرکبیر.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. ۱۳۶۲. مطلع الشمس. تهران: پیشگام.

- اکرامی، محمدصادق. ۱۳۹۷. شناخت تغییرات کتیبه‌های مسجد شیخ لطف‌الله بر اساس منابع تصویری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان. استادان راهنما: مهدی سعدوندی و حسین پورنادری.
- صفت‌گل، منصور، و تاته روساساجیما. ۱۳۷۹. زندگانی ژان شاردن، جهان اسلام و اروپا در سده هفدهم میلادی. تألیف پروفیسور ماساشی هانهدا. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش. ۳۸-۳۷: ۹۲-۸۶.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. ۱۳۸۱. ترتیب خلاصه الأقوال فی معرفة الرجال. مشهد: آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- نصرآبادی، محمدطاهر. ۱۳۱۷. تذکره محمدطاهر نصرآبادی. تهران: بی‌نا.
- نوری مطلق، حمیدرضا. ۱۳۹۸. عکس به‌منزله منبعی برای شناخت معماری حرم حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها در دوره ناصری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران. تهران: دانشگاه شهید بهشتی. استاد راهنما: فاطمه گلدار.
- ورجاوند، پرویز. ۱۳۵۶. نگاهی به پیشینه تعمیر برخی از بناهای تاریخی اصفهان (یادی از شادروان استاد معارفی معمار بناهای تاریخی). هنر و مردم، ش. ۱۷۵: ۱۸۲.
- هنرفر، لطف‌الله. ۱۳۵۰. گنجینه آثار تاریخی اصفهان، آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان. اصفهان: کتابفروشی ثقفی.
- Blair, Sheila. 2013. Inscribing the Square: The Inscriptions on the Maidān-i Shāh in Iṣfāhān. In: *Calligraphy and Architecture in the Muslim World*. M. Gharipour & I. C. Schick (Eds.), 13–28. Edinburgh University Press.
- Chardin, Jean, and Gerard Scotin. 1686. Feuille de vues differentes de Perse.
- Khuzani Isfahani, Fazli. 2015. *A Chronicle of the Reign of Shah 'Abbas*. edited by Kioumars Ghereghlou. England, Cambridge: Gibb Memorial Trust.
- Herzfeld, Ernst. 1923. Isfahan (Iran): Shaykh Lutfallah Mosque: Entrance Iwan on the Eastern Wall of the Maidan-i Shah. Glass negatives. Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery Archives. <https://www.si.edu/object/archives/components/sova-fsa-a-06-ref28261> (accessed October 2018).

■ Text Recognition and Identification of the Calligrapher of the Lost Inscription at the Forecourt of the Sheikh Lotfollah Mosque

Mohammad-Sadeq Ekrami

Ph. D Candidate in Architecture, Shahid Beheshti University

Mohammad Gholam-‘Ali Fallah

Assistant Professor, Faculty of Architecture and Urban Development, Shahid Beheshti University

This article presents the process of text recognition of a lost inscription in the Sheikh Lotfollah Mosque and the identification of its calligrapher. This band of inscription which framed the entire forecourt was one of the most important elements of this mosque. Most segments of this inscription were damaged and destroyed before the first photographs were taken of the monument. Subsequently, the destroyed inscription was covered up with plaster and during the next restorations, tiles with vegetal designs replaced it.

In this research, we have tried to read the text of this inscription and identify its calligrapher by reconstructing the pictures of this lost inscription from the few available historical photographs. This qualitative research is conducted with archaeological document analysis method and proceeds by library study, field study, and digital reconstruction. The findings show that the text of this inscription is a hadith known as the Hadith of Jabir. This research also shows that the calligrapher of this inscription was ‘Ali-Reza ‘Abbasi, a prominent and famous calligrapher of the Shah Abbas I era.

Keywords: Sheikh Lotfollah Mosque, inscription, inscription text recognition, ‘Ali-Reza ‘Abbasi